

ERDÉLY

A RECEPTA RELIGIÓK FÖLDJE

BUZOGÁNY DEZSŐ

Kezdet

Az európai reformáció alapvető célkitűzései – az istentisztelet, az egyházi szolgálat és rend Isten igéje szerinti megújulása – érvényesek az erdélyi reformációra is. Ez a megújulás Erdély 16. századi egyházi életében is komoly szervezeti változásokat eredményezett, amelyek következtében megszületett a három ún. történelmi protestáns egyház. A három, sajátos teológiai irányzatokra épülő egyházszerkezet kialakulását és végleges megszilárdulását 1557–1571 között több évtizedes előkészítő folyamat előzte meg, amelyet a tulajdonképpeni erdélyi reformációval azonosíthatunk. Ez felöleli az 1542–1557 között eltelt küzdelmes és forrongó időszakot, amelyet a helyi reformok korszakának is szoktak nevezni. Ezt követő, harmadik időszakként jelölhetjük meg az 1557–1571-ig terjedő éveket, amikor megszülettek a felekezeti egyházak.

A reformáció erdélyi történelmi egyházainak hivatalos, országgyűlési elismerése felé fél évszázados út vezetett, amelyet hosszabb-rövidebb korszakokra oszthatunk. Első szakaszként említhetjük az 1517. év után következő csaknem két évtizedet, amelyre előkészítő időszakként tekintünk. Ezt szomorú eseményként uralja az 1526. évi mohácsi katasztrófa. E korszakban csupán szórványos jelei vannak a megújulásnak. Az adatok ritkábbak a húszas években, sűrűbbek és tartalmasabbak a harmincas évek második felében. Ez részben annak is köszönhető, hogy a középkori magyar királyság megszűnését néhány esztendeig tartó teljes politikai-egyházi hatalmi vákuum követte, amelyben felértékelődött a protestáns prédikátorok szolgálata. Ennek eredményeként egyre több személyhez jutott el Isten igéje. Az

igehirdetés, amely végső soron a reformáció legbelsőbb lényege, ebben a kezdeti időszakban szórványos és esetleges volt. Az adatok szórásából ítélve többnyire a Szászföld gyülekezeteire összpontosult, de nem kizárólag.

Helyi reformok

A következő korszakban, 1542–1557 között kibontakozó megújulás céltudatos és programszerű. Ekkor jönnek létre az első reformált helyi gyülekezetek (Nagyszében Brassó, Kolozsvár), és megindul az új egyházi közösség megerősítése: megszületnek az első liturgiák, énekeskönyvek, katekizmusok, imádságoskönyvek, bibliafordítási kísérletek. Iskolák létesülnek, nyomdát alapítanak, kezdeti struktúrát teremtenek, hogy mind az utánpótlás, mind a kedvező működési feltétel biztosítva legyen. A Partiumban is elkezdődik a magyar prédikátorok reformatori szolgálata, zsinatokon tisztázzák egységes tanításukat, elkészül és megjelenik az első magyar nyelvű *Újszövetség* (1541), amely már az isteni ige anyanyelven történő megismertetését célzó reformatori céltudatosságot jelzi – az addigi bibliafordítási próbálkozások ugyanis többnyire humanista indítatásúak voltak. A korszak kiemelkedő reformatorai: a szászok között Johannes Homerus, Valentin Wagner (Brassó), Heltai Gáspár, Dávid Ferenc (Kolozsvár), a magyarok között Gyulai István, Vizaknai Gergely, Kálmáncsehi Sánta Márton, Ozorai Imre (Erdély), Batizi András, Kopcsai István (Partium) stb. Ezen időszak sajátossága: mind a szász, mind a magyar prédikátorok egységesen álltak a reformáció mellé, elsődleges céljuk az egyházi szolgálat Isten igéje szerinti megújítása volt, nem pedig válogatás a reformáció sokasodó dogmatikai alternatívái között. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert ebben az időszakban erősödnek fel Erdélyben is a nyugati reformációt megosztó teológia viták, amelyek nemsokára, első szinten nemzetiiségi határvonalak mentén hoznak létre törésvonalat prédikátoraink között.

A reformáció tanait, ugyanakkor a tanbeli elszíneződéseket is a külföldi egyetemeken tanuló diákok hozták haza. A peregrinációnak is nevezett egyetemjárás célpontja, egészen érthetően, Wittenberg volt, ahol többek között Luther és Melanchthon is tanított. A peregrináló diákok szinte mindegyike az európai reformáció eme központjába ment tovább tanulni. Felvetődik a kérdés: itthon miért vált külön a szász és a magyar prédikátori közönség lutheránus és református egyházra, amikor egy és ugyanazon helyen tanultak? A válasz viszonylag egyszerű: egy egyetemen tanultak ugyan, de nem egy osztályban. A szászok Luthert választották, a magyarok Melanchthont. Ennek akkor lett jelentősége, amikor a németországi lelkészeket teológiai vita osztotta meg, az úrvacsora kérdésében pedig némelyek, köztük Melanchthon is, a svájci tanítás felé hajlottak. Az erdélyi magyar diákok tehát tőle olyan álláspontot hoztak haza, amelyre ráépíthették a svájci tant, először Bullingerét, aztán Kálvinét.

A reformáció és a főúri udvarok
A nagyarányú változás nemcsak egyházi belügy volt: komoly társadalmi implikációi is voltak. Az ország törvényhozó testületeinek (az országgyűlésnek, fejedelmi tanácsnak stb.) előbb-utóbb szembesülniük kellett a kérdéssel. Kezdetben határozottan elítélték és szembefordultak a reformációval, később egyre többen álltak melléje, attól függően, hogy a reformátoroknak milyen ütemben sikerült meggyőzniük őket az egyházi reformok szükségességéről. Az új keresztyén életforma perspektívája tárult fel abban, hogy a reformátorok térítési szándéka a főúriak felé fordult, ugyanis az ország területének 40-45%-a 16 főúri család kezében volt. Egyedül a Báthory család megtérítésével több mint négyezer jobbágytelek kínálkozott reformátorainknak potenciális missziós terület

gyanánt. Az új életformát felvállaló főurak és nemesek patrónusai lettek a későbbi egyházközösségeknek.

A lendületesen beindult igehirdetési folyamatot az Erdély jogi állapotában bekövetkezett változás szakította meg 1551–1556 között, amelyhez a középkori egyház eszmélésének első korszaka kapcsolódik. Az addigi veszteségből felocsúdó katolikus egyház ebben a korszakban indította meg az első tudatos rekatolizációt az Erdély uralmát átvett Habsburg-ház politikai támogatásával és Martinuzzi Fráter György püspök irányításával.

A lutheránus és a református egyház különválása

A 16. század második harmadában erdélyi magyar reformátorok egysegesen léptek fel a melanchthoni–bullingeri úrvacsoratanál mellett, amely 1560 után felgyorsuló folyamatot eredményezett az önállósodás útján elindult református egyház megalakulása felé.

Az erdélyi magyar protestáns lelkészek a szászokkal közösen két zsinatot is rendeztek Medgyesén (1550 januárjában és 1561 februárjában), amelyek konkrét eredmények nélkül zárultak. Melanchthon halála után az erdélyi szászok a heidelbergi Tilemann Hesshusiushoz fordult a teológiai kérdések tisztázása végett, és a tőle érkező instrukciók következtében egyre inkább a szigorú lutheri úrvacsoratan irányába kezdett elhajlani. A türelmesebb és a melanchthoni vonalat követő szász lelkészeket hamar elhallgattatták (lásd Amicitius Titus brassói prédikátor elűzését, aki Kolozsváron lett szász lelkész).

Az erdélyi magyarság 1560 után többnyire a helvét tanítást képviselő lelkészek pártjára állt, s e tábort nem sikerült megbomlasztani a kül-

földi akadémiaokról összegyűjtött és a kései lutheri tanok támogatására írt levelekkel sem. Ezzel János Zsigmond fejedelem és lutheránus szellemű kancellárja, Csáki Mihály próbálkozott 1562-ben, de a próbálkozás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Hebler Mátyás, a szászok erélyes püspöke 1562 márciusában zsinatot hívatott össze Nagyszebenben, amelyen határozott állást foglalt a helvét tanok ellen, de ezzel csak a szászok körében számíthatott valamelyes támogatásra. Évekig eltartott közdelme (még a saját népe körében is) a helvét tanok egyre erőteljesebb benyomulásával és térhódításával szemben, miközben szörvényszerűen a magyarok között is voltak hívei a lutheri tanításnak, egészen a hetvenes évekig.

A többnyire magyarokból álló helvét tábor Dávid Ferenc vezetésével 1563-ban zsinatot tartott Tordán, ahol már nemcsak az úrvacsoratanban eltérő véleményüket hangoztatták, de a keresztyén vallás egész rendszeréről szerettek volna hitvallást alkotni. Ere a Kálvin tanait rendszerező Theodore Beza (Théodore de Beze, Béza Tódor) hitvallását látták a legalkalmasabbnak, amely 1560-ban készült magáncélra (*Confessio Christiana et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus*). Ennek nem az eredeti, hanem a rövidített és helyenként átdolgozott változatát fogadták el, amelynek dogmatikai részei viszont nem szenvedtek lényeges módosítást. Egy évvel korábban ezt a hitvallást tartotta mértékadónak a tiszántúli egyházak tarczai zsinata is. A hitvallás 1563-ban Kolozsváron jelent meg *Compendium doctrinae christianae* címmel (újra kiadták a magyar fordítással egybekötve 1655-ben Sárospatakon, Lorántffy Zsuzsanna támogatásával). Ez

a sokat emlegetett tarczai–tordai hitvallás (más néven *Articuli Majores*), amelynek záró rendelkezése kimondja: „*Ebrendeljük, hogy az Egyház Törvényhozó testülete büntesse meg azt, aki ezt, valamint a Helvét Hitvallást [...] vakmerően elutasítaná, nem tartandó érvényesnek, vagy azzal ellenbezőt tanítana.*”

Dávid Ferenc, Melius Péter és több más erdélyi reformátor tervszerű együttműködése eredményeképpen Erdély újra kifejezte hitbeli egységét a Tiszavidékkel, mégpedig egy teljesen kálvini teológiai irat alapján.

Az ifjú fejedelem, János Zsigmond kezdetben a lutheránus egyház mellett horgonyzott le (1563-ban pékkául Brassóban lutheránus lelkész kezéből vette az úrvacsorát két szin alatt). A vallási kérdések iránt fogékony fiatal uralkodó azonban rövidesen Giorgio Blandrata egyéniségének vonzáskörébe került, s hitbeli fejlődésének ez a kezdeti fokozata pillanatnyilag a sákramentárius tábor ügyének kedvezett. Miután a belső politikai zavarok elsimultak – és Habsburg részről is biztosítottak tudta országát a támadás ellen –, az 1564. évi országgyűlésen elrendelte, hogy a magyarok és a szászok között fennálló úrvacsoravita elsimítására közös zsinatot hívjanak össze. Ez április 9-ére gyűlt egybe Nagyenyedén.

Ezen a fejedelem nevében Blandrata elnökölt, aki azonban nem támogatta teljes erejéből a megbékélés előmozdítását. Levelet hozott a fejedelemtől, amely azt tartalmazta, hogy a teológiai egyezség megkötésére esetén a magyarok külön püspököt választhatnak. Még a vita megindítása előtt felmentette szuperintendens-i tisztségéből a szász-magyar Alesius Dénes udvari lelkészt, és a vita tulajdonképpeni befejezése előtt megválasztotta utódjává a magyar lel-

T O L E R A N C I A

Az egyéni szabadságok világtól hajamosak vagyunk a szövegeket a kora, és azt mondani, hogy Erdély évszázadokkal megelőzte Európát a személyi szabadságok törvényi szabályozása tekintetében. Ez csak részben igaz: a korabeli társada-

lomban a rendi jogok megerősödésének korszakában a vallási szabadság csak annak a közösségnek járt, amely elegendő főúri támogatást tudott felsorakoztatni egyháza mögött az országgyűlésen. A vallási türelem tehát nem személyhez kötött, alanyi jogon járó személyes szabadság-

jogot eredményezett, hanem közösségi jogot, és nem automatikusan működött valamennyi vallási közösség esetében. A bevett vallás (recepta religio) fogalma egyébként nem ismeretlen a korabeli Európában, hiszen ott is törvénybe iktatták a reformáció egyházait. Az, hogy nálunk a ha-

ram, azóta történelmi egyház (evangélikus, református, unitárius) mozaik religióvá, tehát törvényesen elismert felekezetté vált, annak köszönhető, hogy előbb a legmagasabb országos méltóságot, a fejedelmet, majd pedig sorra a főurakat sikerült maguk mellé állítaniuk.

készek új vezérért, Dávid Ferencet. A teológiai meggyezést az is nehezítette, hogy a helvét irányt követő lelkészek – Blandrata tanácsára – Kálvinnak Hesshisius ellen írt polemikus iratát terjesztették elő (*Optima in eundae concordiae ratio*).

Az így kirobbant meddő vita eredménye a teljes különválás lett, amelyet még ugyanazon év júniusában a tordai országgyűlés végzése is szentesített, és szabad vallásgyakorlatot engedélyezett az új felekezetnek. Az erdélyi református egyház röviddel ezután lényeges erkölcsi támaszt kapott Heidelbergből, ahonnan már a következő esztendőben megérkezett az Akadémia levele és a *Heidelbergi Káté*.

Az unitárius egyház megalakulása

Giorgio Blandrata szándéka kezdetől fogva az antitrinitárius elvek terjesztése volt. Erre látta alkalmas egyházpolitikai lépésnek a református egyház megalakítását. Kiváló elokvenciával megáldva hatása alatt tartotta a fejedelmet, és rövidesen a maga pártjára állította Dávid Ferencet is.

Dávid Ferenc mint új református püspök és Blandrata 1564-ben már

arról értesítették lengyel barátait, hogy a Szentháromság-ellenes teológiai gondolkodás komoly haladást tett Erdély-szerte. Ez akkor legfeljebb zártkörű csoportok teológiai nézete lehetett, hiszen nyíltan csak a következő év (1565) folyamán léptek fel. Ebben az évben hozta ugyanis nyilvánosságra Dávid Ferenc – Basilius István és Egri Lukács lelkészekkel együtt – Kolozsvárott Servet tanait. E tanokkal szemben léptek fel a kolozsvári lutheránus lelkészek, Heltai Gáspárral az élen, s őket támogatta a kiváló képességű magyar iskolamester, Szikszai Fabriceus Balázs is. Dávid tekintélye és kiváló dialektikája rövidesen arra készítette Szikszait, hogy elhagyja Kolozsvárt. A teológiai küzdelmet utódjára, a Melanchthon-tanítvány Károli Péterre testálta, aki mérsékelten szembeszállt püspökével.

Melius Péter, látván a református egyház bomlásának első jeleit, közölte a fejedelemtől, hogy 1566 áprilisában teológiai disputát rendezzenek Gyulafehérvárott. Ezen az ún. első gyulafehérvári hitvitán az antitrinitárius fél azt kérte, hogy hagyják el az óegyházi tan azon műszavait, amelyek nem szerepelnek a *Szentírásban*, (ilyenek voltak: *trini-*

tas, persona, essentia, substantia, generatio, natura siba). Melius és a magyar reformátorok csak terminológiai és nem lényegbeli módosítást láttak ebben, és beleegyeztek a kért változtatásba. Abban a tudatban távoztak a fejedelmi székhelyről, hogy stílárius engedmények árán sikerült az egyház egységét megőrizni.

Dávid Ferenc három hét múlva Marosvásárhelyre gyűjtötte össze a református egyház lelkészeit, ahol indítványozta, hogy a nemrég érkezett *Heidelbergi Káté* dolgozzák át a gyulafehérvári meggyezés szellemében, ami meg is történt. Melius és társai a nyomtatás előtt átnézték a szöveget, és rájöttek, hogy a fordítás tartalmaz lényegi változtatásokat is, különösen a Szentháromságot részletező kérdésekben. Melius közbelépésére a kérdéses részeket visszaállították az eredeti formába, és így jelent meg Kolozsvárott 1566-ban, *Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica* címmel.

Az egy év múlva, 1567 februárjában rendezett tordai zsinaton Dávid Ferenc és lelkészársai elhatározták magukat mind a marosvásárhelyi zsinat kompromisszumos végzéseitől, mind a *Heidelbergi Káté* 1566. évi kiadásától. Az *Apostoli hitvallást* még

HELTAI GÁSPÁR

Erdélyi szárszabóból származott, eredeti neve Caspar Heiter volt. A magyar nem volt az anyanyelve, csak 1536-ban kezdett magyarul tanulni. A reformáció korának hitbéli fennorgója jól nyomon követhető gondolkodásában. Az 1540-es években tért át a lutheránus hitre. 1544-től a kolozsvári szász egyházvezetés tagja volt. 1550-ben református lett, majd Dávid Ferenc hatására unitárius hitre tért. 1543-tól a wittenbergi egyetemre járt. 1560-ban Kolozsvárott Hoffgreff Györggyel nyomdát alapított. Kézírtmányok jelentős szerepe volt az egyesleges magyar helyesírás kialakításában. Több munkatárs segítségével lefordította és 1555-ben kiadta szinte az egész Bibliát. Átdolgozta Ásiszposz meséit, mindvégig szelvéshiz erkölcsi magyarázatokat, tanúságokat írt (Száz Abaká) Antonio Bontini nyomán maglata az első összefüggő magyar történelmet (*Chronica az Magyaroknak dolgairól*), amely 1575-ben jelent meg.

DÁVID FERENC

Tanulmányait 1545 és 1551 között Wittenbergben és az Ódora melletti Frankfurtnban végezte. Hazatérve Besztercén iskolaigazgató, Péterfalván lelkész, majd Kolozsváron iskolaigazgató volt. 1555-től Kolozsvár főlelkésze. Később János Zsigmond erdélyi fejedelem udvari prédikátora lett. Ekkortól kezdett antitrinitárius (későbbi néven „unitárius”) nézeteket vallani. 1567-ben János Zsigmond a rendelkezésére bocsátotta a gyulafehérvári nyomdát, hogy nézetait hirdesse. Több magyar és latin nyelvű művet adott ki, melyekben a humanizmus és a reformáció nézeteit vallotta. Jelentős részben az ő tevékenységének köszönhető, hogy Erdély a vallási türelm jelképe lett Európában. 1571-ben, János Zsigmond halála után a katolikus Báthory István lett

Erdély fejedelme. Még abban az évben visszavolta a gyulafehérvári nyomdát az unitáriusoktól. Az 1572. évi marosvásárhelyi országgyűlés megelődítette a vallásügyi törvényt, de egyben kimondta az újabb hitújítások tilalmát is. Dávid Ferencet e tilalom alapján fogta perbe 1579-ben Báthory Kristóf fejedelem. Híze miatt életfogytiglani fogságra ítélték. A dévéri várörtön foglyaként halt meg.

MELIUS PÉTER

Tanulmányait Tohárs és Sávayon végezte, ahol eleinte lutheránusnak neveltek, de aztán Szeged Kis István hatására magával ragadta a helvét reformáció szellemét. 1556. október 25-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahonnan magisteri címmel jött haza. 1558-tól protestáns lelkész Debrecenben, ahol hamarosan a kálvinista tanok hirdetője lett. Ő szervezte meg a magyarországi református egyházat, következetesen harcolt a reformáció radikálisabb irányzatai, különösen az antitrinitáriusok ellen. 1561 végéről hatályos debreceni református püspök. 1561-ben befogadta Debrecenbe a jeles vándor nyomdászt, Huszár Gáót, akinek hátrahagyott felszólalásából állandósult a mindmáig létező város (ma: Arad) nyomdája. Első műve 1561 májusában jelent meg. A *Szent Pál apostol levelének melyet a kolosszabelieknek írt prédikációk szentírásról magyarázása*, amit a dírtórcán tanácsnak ajánlott. 1567-ben összeállított egy hitvallás- és egyházi szabálygyűjteményt (*Articul or verbo dei et lege naturae composit*), amely a római katolikus vallással szemben kivonabizta a református tanokat. E tanokat a debreceni zsinaton jóváhagyták. Er a munka a magyar református egyház életének formált 16 vonalában évszázadokra szélesre meghatározta. Több ízben vitázott Dávid Ferencel. 1569-ben Nagyváradon, János Zsigmond erdélyi fejedelem jelenlétében. 1571. november 5-én Nyírbátorba lévott bécei zsinaton, ahol az antitrinitárius tanok ellen foglalt

mindig vállalták, de már csak az Atyát voltak hajlandók egy Istennek elismerni, a Fiúval kapcsolatosan csak annyit fogadtak el, hogy az Atya sohasem volt a Fiú nélkül. A Szentlélek istenségét viszont már határozottan tagadták. Többek között ezekre a tordai határozatokra válaszoltak a tiszántúliak a már említett 1567. évi debreceni zsinaton, amelyen egyébként elfogadták a *II. Helvét hitvallást* és az egyházalkotmányt.

Ezek után nagyarányú tanbeli harc indult meg a két álláspont képviselői között, amelynek termékei latin és magyar nyelvű vitairatok voltak. Az 1567. szeptemberében tartott marosvásárhelyi zsinat végül kimondta, hogy Krisztus nem öröktől fogva való és nem egyelényegű az Atyával. A viták idején született teológiai munkák egyrészt Servet, másrészt Socinus tanaira támaszkodva jelentették ki, hogy a reformáció csak a Szentháromság-tan és a gyermekkeresztesség elvetésével tetőződhetik be.

Ilyen fejlemények után került sor a második gyulafehérvári hitvitára. Helyszínen először Tordát jelölték ki, de János Zsigmond közbelépésére a hitvitát végül is a fejedelmi udvarba hívták össze 1568. március el-

ső felében. A két fél lelkészei tanításukat a fejedelem és az egész udvar jelenlétében terjesztették elő, amelynek tagjai közül egyeseket bírökká jelölték ki. A vita során egyik fél sem győzte meg a másikat. Dávid Ferenc érvelését és álláspontját Kálvin irataiból vett idézetekkel próbálta elfogadhatóbbá tenni, amivel nagy hatást gyakorolt ugyan a nem teológus hallgatóságira, de zavarba hozta pártbíveit, akik nem ismerték még eléggé Kálvin iratait. A hitvitán világossá vált, hogy a fejedelem nyíltan rokonszenvez az antitrinitáriusok táborával. A megbeszélést követően újabb veszteség érte a trinitárius egyházat: Heltai Gáspár Dávid Ferenc csoportjához csatlakozott.

1569-ben Nagyvárad is beállt a hitviták helyszíneinek sorába. Az itt tartott tanmérkőzés érdekessége az volt, hogy reformátoraink magyarul terjesztették elő tanúikat. Ez a vita sem tudta megakadályozni az egyházszakadást, pozitív eredményeként pedig csak egy, a Szentháromság melletti hitvallást tudott felmutatni, amelyet János Zsigmondnak ajánlottak.

Melius Péter még egy kísérletet tett a fejedelem megnyerésére 1570-ben. Hosszú levelében szentírasi bizonyít-

tékokkal védelmezte Krisztus istenségét Dávid és Blandrata ellenében, a fejedelemnek ajánlván a nagyváradi zsinat hitvallását, Theodor Beza ahhoz csatolt levelével együtt. Melius levele azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: János Zsigmondot nem sikerült megnyerni a reformátusok ügyének.

Végül 1571 januárjában országgyűlést hívtak össze Marosvásárhelyen, amelyen a rendek vonakodtak törvényt hozni a háromságosok ellen, de a többség készséggel járult hozzá az új vallásfelekezeti törvényes elfogadásához. Az országgyűlés erre vonatkozó végzése így hangzik: *„Az Isten Igéjének prédikálása és hallgatása fölül végeztetett, hogy mind ennek előtte is felséged országaitval elvégezte, hogy az Isten Igéje mindennél szabadon prédikáltassék, AZ CONFESSIOÉRT SENKI MEG NE BÁNTASSÉK, se prédikátor, se hallgatók, de ha valamely minister criminális excessusba kaláltatik, az superintendens megítélhesse, minden functiojától príváltassék azután az országból kűzettesse.”* Bár nincs név szerint megnevezve az új felekezet, mégis ez az unitárius egyház közjogi fundamentuma. ■

mazott éveket. Nagyarányú irodalmi tevékenységet jelejt ki: számos hitvitai munkát, prédikáció kötetet adott ki, több hittaneti fejtegető-magyarító érteket itt, részleteket fordított a bibliából. Az első magyar nyelvű botanikai, gazdasági és orvostudományi munka szerzője, ebben közli az első adatokat Magyarország (Debrecen környéke) flórájáról. A református egyház megszilárdítását szolgálta vitairataival, prédikációival, imakönyvével, katekézissel, agendájával. *Heterárium* című műve az első magyar orvosi füveskönyv.

JOHANNES HONTERUS

Édesapja, Georg (Austen) Laderer mórás brassói órármester volt. Fia jó nevelést kapott, először valószínűleg a domonkos rend szerzeteseitől. 1520-ban Johannes Aust néven beiratkozott a bécsi egyetemre, ahol filozófiát hallgatva 1522-ben megszerezte a Baccalaureus fokozatot, majd 1525-ben a magister artium címet is, ezáltal Johannes Hofer Coronensis (Brassó német neve Kronstadt) néven. 1530-ban a krakkói egyetemen tanított Johannes Georgi de Corona, Artium Magister Viennensis néven. Ugyanabban az évben kiadta első művét, a világ leírását és egy latin nyelvtant. A következő három évben Bázisban, az európai humanizmus központjában tanácsot és nyomdászattal tanult. Itt nyomtatta ki 1532-ben Erdély térképét. 1530-ban Honterus visszatért Brassóba. 1535-ben megnősült, és beválasztották a Szász Tanácsába, majd 1536-ban városi tanácsos lett. Brassóban nyomdát alapított, ahol többek között 1543-ban kiadta a *Reformationbüchlein für Kronstadt und das Büzenland* (Reformációknyvecské Brassó és a Barcaság számára) és az *Apologia* című könyveket, majd 1547-ben a *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen* című egyházi szabályzatot. Ezek tartalmazták az erdélyi szász egyház reformjának hittételeit, amelyek Luther hatására készültek, és amelyeket Luther és Philipp Melancthon is elismeréssel fogadott. 1544-ben Bras-

sóban első papválasztották. 1548-ban Honterus nyomásra létesült Brassóban a tartomány első papgyára. Johannes Honterust különösen foglalkoztatta az ifjak nevelése. Újjászervezte a brassói német nyelvű iskolát. 1541-ben az iskola új épületet, majd egy évvel később saját könyvtárat is kapott. Honterus kidolgozta az iskola működési szabályzatát (*Constructio Scholae Coronensis*, 1543), és Coetus néven diákgyületemet szervezett. 1542-ben Brassóban újra kiadta tanírókönyvét, ezúttal versbe szedve, *Alphabetica Cosmographica* címmel. Úgy vélte, hogy a verses forma segít a diákoknak az információ memorizálásában. A könyv, amely 13 térképet is tartalmazott, 30 kiadást ért meg Brassóban, Zürichben, Antwerpenben, Baselben, Rosstockban, Prágában és Kölnben. Utolsó újrakadása 1602-ben történt, de egyes másai még 1692-es kiadású könyvekben is megjelentek. Honterus 1549. január 23-án Brassóban halt meg, és a Fekete templomban nyugszik.

GIORGIO BLANDRATA

Az antitrinitárius teológia erdélyi térhódítása mindenekelőtt Giorgio Blandrata tevékenységéhez kapcsolódik, aki 1515 táján született a piemonti Saluzzóban. Önként működött a lengyel királyi udvarban, majd orvos és bizalmas tanácsadója lett az özvegy Izabella királynének is. Erdélyben először 1544–51 között tartózkodott, a rövid ideig 1559-ben is. Visszatért Itáliába, de az inkvizíció elől Genfbe, majd Lengyelországba menekült. Első lengyelországi tartózkodása idején Stancaro elleni harcának emléke még elevenen őt a reformációt pártoló lengyel nemesi körökben, és annak köszönhető, hogy az egyház szónokává választották. Rövidesen elszakította antitrinitárius tevékenységét, amelynek következtében innen másodszer is távoznia kellett. 1563 elejétől már János Zsigmond udvari orvosa, s egészen a fejedelem haláláig legbelső tanácsosa is.